

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE 1944 SÜRGÜNLERİ VE İNSAN KAYIPLARI

İbrahim HASANOĞLU

20. Yüzyılın en önemli olaylarından biri hiç şüphesiz 1917 yılında Rusya'da meydana gelen *Bolşevik Devrimi*'dir. Bolşevikler, bu devrimden sonra daha çok uluslararası proleter birliğinin oluşturulması için kafa yormuşlardır. Onlara göre bu birlikle, bütün kültürel ve etnik sınırlar anlamsız hâle gelecek, dil ve ırk ayrılıkları ortadan kalkacaktı. Bunun ilk tecellisini Avrupa ihtilâlinde bekliyorlardı.

1921 yılından itibaren, beklenen Avrupa ihtilalinin başarısızlığı belli olunca, komünistler, devletin selâmetini eski imparatorluk sınırlarını çabucak birleştirmede gördüler. Bolşevikler bundan sonra merkezî bir kuruluşa yöneldiler ve ayrılma eğilimi gösteren millî hareketleri ezmeye ve tasfiye etmeye koyuldular. Güçlü merkezileştirme ve Ruslaştırma çabalarına rağmen millet ve milliyetçilik gerçeği, Sovyet yönetiminin karşı karşıya kaldığı meselelerin belki de en keskiniydi.

Sovyet yöneticileri, çözümü, ülkedeki gayri Rus milletleri Sovyetleştirmede (aslında Ruslaştırma) gördüler. Bu konuda kısmen de olsa başarı sağladılar.¹ Fakat milletlere yönelik etnik mühendislik çabaları sık sık şiddetle birleşti ve birçok milletin tarihinde asla unutulamayacak izler bıraktı. **Ahıska Türklerine** yönelik Çarlık Rusyası dönemindeki baskı ve hak ihlalleri, **Sovyet Gürcistan**'ı döneminde de devam etti. Hem Rusların hem de Gürcülerin ayrımcı uygulamalarıyla karşı karşıya kalan Ahıska Türkleri, sürgün edilecekleri 15 Kasım 1944'e kadar çeşitli zorluklarla mücadele etmek zorunda kaldılar. 1920'lerin sonunda, özellikle de 1930'lu yıllarda, Sovyet rejiminin Ahıska Türklerine yönelik ayrımcı ve baskıcı politikası, birçok Ahıska Türkü'nün Türkiye'ye kaçmasına sebep olmuş, bundan dolayı çok sayıda aile parçalanmıştır. Kaçak geçişler sırasında ölümler ve birçok bireysel dram yaşanmıştır.

1930'lu yıllarda Sovyet rejiminde Türk ve Müslüman olarak yaşama şartları gittikçe ağırlaşmıştır. Bu yıllar, aynı zamanda Gürcü şovenizminin de artmaya başladığı yıllardır. SSCB'de Stalin iktidarı dönemi yani 1921-1953 yılları arasında, siyasî sebeplerle, "karşı dev-

rimci" gibi siyasî ithamlarla tutuklananların sayısı 4.060.306'dır. Bunların 799.455'i ölüme mahkûm edilmiş, 2.634.397'si kamplara, kolonilere ve hapishanelere gönderilmiş, 423.512'si belli bir yerde ikamet men (*visılka*) ya da belli bir yere sürgün (*sıkla*) edilmiştir. 1930-1953 dönemine ait verilere göre, 3.777.380 kişi "karşı devrimci" suçlardan tutuklanmıştır. 1937-38 yıllarındaki temizlik hareketi sırasında olmak üzere, bunların yaklaşık 700.000'i hakkında idam kararı verilmiştir.²

Etnik mühendisliğin en fecî operasyonu, İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşmiş, birçok halk toplu olarak sürgün edilmiştir. 1941'de Volga havzasında ve başlıca Rus şehirlerinde yaşayan Almanlar, Orta Asya ve Sibiry'a sürüldüler. Bu operasyonu 1944'te Kırım Tatarlarının, Kalmukların, Balkarların, Karaçayların, Çeçenlerin ve İnguşların sürgünü izledi. 1944'ün sürgüne mahkûm edilen son halkı, Kasım ayının 14'ünü 15'ine bağlayan gece sürülen Ahıska Türkleridir. Ahıskalılar, o gece evlerinden toplanarak tren istasyonlarına götürüldüler.

Yurdundan sürülen on binlerce insan, Asya içlerine doğru ve yaklaşık bir ay sürecek yolculuk için normal temizlik şartları taşımayan, su ve yiyeceğin çok az olduğu, herhangi bir sağlık hizmetinin sağlanmadığı, büyükbaş hayvanların taşındığı vagonlara bindirildiler. Bu şartlarda tifüs salgını başladı ve sürgüne tabi tutulandan birinin daha sonra aktardığı gibi "Ölüleri, uzaklarda, terk edilmiş yerlerde verilen kısa molalarda, trenlerin hemen yanına, lokomotifin isinden daha kara bir karın içine gömdüler."³

Silâh zoruyla sürgün edilen bu halkların çoğu, iklimin oldukça soğuk olduğu ve hiç bilmedikleri Sibiry ve Orta Asya steplerine yerleştirildiler. Stalin'in zorbalık siyasetine maruz kalan halklar ya işgalcilerle en fazla işbirliği yapmış olanlar ya da işgalcilere karşı en az direnmiş olanlardı. Onların sürgün edilmesinin akla uygun bir sebebi yoktu ve tamamen keyfi

1 İbrahim Hasanoğlu, "Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyet Halkı İnşası Çabaları", Turkish Studies, Volume 10/1 (Winter 2015), ss. 311-340.

2 Moshe Lewin, *Sovyet Yüzyılı*, çev. Renan Akman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 162-163.

3 Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, çev. Kezban Acar, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 694.

bir kararın kurbanıydılar. Meselâ Alman birlikleri hiçbir zaman Çeçen-İnguş ülkesini veya Ahıska bölgesini işgal etmemişlerdi. Biraz çekingence olmakla beraber işgalcilerle yine de işbirliği yapmış olan Kabardin, Adige ve Çerkesler, nedense bu sürgünden masun kalmışlardı. Bu eşit olmayan muamele, mülteciler tarafından zaman zaman Stalin'in Türk asıllı topluluklara, yani Kırım Tatarları, Karaçay, Balkar ve Ahıska Türkleri ve evvelden haklarında kötü hatıraları olan Çeçen ve İnguşlara karşı özel düşmanlığı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁴

Kuzey Kafkasya Devlet Beşerî ve Teknoloji Akademisi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Dalhat Ediev'in 2003 yılında yayınlanan *SSCB'de Sürgün Edilen Halkların Demografik Kayıpları*⁵ (*Demografiçeskie Poteri Deportirovannih Narodov SSSR*) başlıklı çalışması, etkileri günümüze kadar devam eden Stalin döneminde yurdundan sürgün edilen milletlerin kayıplarını incelemektedir.

Söz konusu çalışmada arşiv belgelerine dayanılarak sadece sürgün zamanı ölenlerin sayıları belirlenmekle yetinilmemiş aynı zamanda sürgünün, milletlerin demografik yapılarındaki değişimlerden dolayı yaşanan insan kayıpları da hesaplanmıştır. Bilindiği gibi 1944 yılında sürgün edilen topluluklardan biri olan Ahıska Türklerinin hem sayıları konusunda hem de sürgünde yaşanan kayıplar konusunda farklı rakamlar ileri sürülmektedir. Sürgün edilen insan sayısı konusundaki rakamlar 86-130 bin arasında değişiklik gösterirken, sürgün sırasın-

daki kayıplar konusunda da 17-30 bin arasında rakamlar ifade edilmektedir.

Ediev'in çalışması, hem Halk İçişleri Komiserliği (NKVD) raporlarına hem de diğer Sovyet arşiv belgelerine dayanmaktadır. Bu çalışmada Ahıska Türkleriyle ilgili ciddi bilgiler yer almaktadır. Biz, söz konusu araştırmada yer alan Ahıska Türkleriyle ilgili kısımları olduğu gibi çevirip takdim ediyoruz.

Çalışmada 1930 ve 1940'lı yıllarda SSCB'de toplu olarak sürgüne maruz kalan on milletin (*Koreli, Alman, Fin, Karaçay, Kalmuk, Çeçen, İnguş, Balkar, Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri*) sürgünden dolayı yaşadıkları demografik (insanî) kayıpları incelenmektedir.

Sürgün edilen milletlerin demografik kayıpları çok büyüktü. Ölü sayısının inanılmaz derecede yüksek olması, sürgün zamanı ve sürgünden sonra yaşanan ölümler, doğum oranının düşmesi (pratikte bu oran sıfıra düşmüştü) ve asimilasyon sebebiyle oldu. Sürgünde toplam insan kaybı yaklaşık yarım milyondur (sürgün edilen 2 milyon 580 bin kişinin %20'si). Bu durum, Stalin şiddetinin boyutlarının kanıtıdır. Savaşın sonlarına doğru sürgün edilenler kaynak yetersizliği ve özellikle sürgünün misilleme (intikam) amacıyla çok sert ve acımasızca yapıldığından çok daha fazla kayıp verdiler. Stalin dönemi SSCB'de sürgün edilenlerin toplam sayısı ise 6 milyonun üzerindedir. Fakat bunların yaklaşık yarısı savaştan önce sürgüne gönderilmiştiler ki bu, SSCB'nin 1939 yılındaki nüfusunun %3.6'sını oluşturmaktaydı.

Tablo 1: Sürgün Edilen Milletlerin Sürgünden Dolayı Yaşadıkları Kayıplar

1945-1950 Dönemi	Sürgün Edilen Kişi Sayısı	Doğrudan İnsan Kayıpları	%	Doğum Kıtılığı	%	1959 Verilerine Göre İnsan kaybı (%)	Uzun Vadeli İnsan Kaybı (%)
Koreliler	1.724.81	28.193	16.3	17.273	10.0	17.7	15.1
Finler	105.000	18.811	17.9	22.143	21.1	38.2	33.2
Almanlar	1.276.881	228.761	17.9	269.271	21.1	12.2	11.3
Karaçaylar	71.869	13.141	18.3	18.847	26.2	26.3	21.2
Kalmıklar	104.146	12.564	12.1	27.093	26.0	19.7	23.4
Çeçenler	412.548	125.477	30.4	98.516	23.9	36.9	31.5
İnguşlar	96.327	20.284	21.1	21.825	22.7	31.4	27.2
Balkarlar	39.407	7.594	19.3	11.284	28.6	31.3	18.4
Kırım Tatarları	199.959	34.242	17.1	55.193	27.6	37.3	36.0
Ahıska Türkleri	102.142	12.859	12.6	23.555	23.1	38.4	38.5
Toplam	2.580.760	501.927	19.4	654.999	21.9	22.3	20.1

4 Patrik zon vur Mühlen, *Halkları Gamalı Haç ve Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Harbinde Sovyet Doğu Halkları*, İstanbul, Şema Yayınevi, 2006, 250-251.

5 D. M. Ediev, *Demografiçeskie Poteri Deportirovannih Narodov SSSR*, Stavropol, AGRUS, 2003.

Ediev'in kitabı.

Sürgün sadece milletlerin nüfus sayılarına etki etmedi. İnsan kayıplarıyla birlikte demografik yapılarını da deformasyona uğrattı. İnsanların hayat düzenleriyle birlikte aile yapıları da etkilendi. Toplanan belgelerden anlaşıldığı üzere sürgünden önceki aile sayısı, sürgünden sonrakine göre daha azdır. Bunun sebebi, ailelerin zorla parçalanmasıyla birlikte sürgünden sonra bulundukları yerdeki barınma şartlarından dolayı ailelerin küçülmesidir. Ölüm oranının artması ve doğum oranının düşmesi de aile büyüklüğünü etkilemiştir. Yani ailelerdeki insan sayısı azalırken toplam aile sayısı artmıştır. Sürgün ayrıca insanların sağlığını da ciddi şekilde etkilemiş, eğitim düzeyi ve kültürel gelişimlerini geriletmiştir. Sürgüne maruz kalanlar, götürüldükleri yerlerde uzun süre çocuklarını okutamamışlardır.

Milletlerin sürgün sebepleri, çalışmanın kapsamına girmemekle birlikte bu konuda birkaç tespitte bulunulabilir. Sürgünün gerçek sebepleriyle ilgili kesin bilgilere ulaşmak hâlâ zordur. Savaş başlarken cephenin sağlamlaştırılması amacıyla Almanların sürgün edildiği iddia edilebilir. Fakat bu iddia, Kafkasya halklarının ve Kırım Tatarlarının sürgün sebebini açıklamamaktadır. Çünkü bu halklar, 1943 yılından itibaren (yani Stalingrad Savaşından sonra, savaşın gidişatının SSCB lehine dönmesi ve Almanların batıya doğru geri çekilmesinden sonra) sürgün edildiler ve dolayısıyla bu dönemde cephe güvenliğinden bahsedilemez.

1944 yılında Çeçenler, İnguşlar, Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri sürgün edildiler. Bu sürgünler "intikam sürgünleri" olarak adlandırıldı. Resmî açıklama, bu milletlerin düşmana yardım ettikleri yönündeydi ve bazı milletlerin kitlesel ihanetiyle ilgili şunu belirtmek gerekir: Bütün bu iddialar, sürgünden çok daha sonra ortaya atılmıştır ve hepsinin uydurulmuş sahte deliller olduğu belliydi. Bunun yanı sıra Gürcistan'ın topraklarını genişletme arzusunun sürgünde küçük de olsa rol oynadığı ihtimali bulunmaktadır. Nitekim sürgünden sonra Kabartay-Balkar, Kuzey Osetya ve Dağıstan toprakları kuzey savunma hatlarının güçlendirilmesi bahanesiyle Gürcistan'a verildi. Hâlbuki bu topraklar Rusya sınırları içerisindeydi. Sürgün sonrası Gürcistan'ın bu şekilde toprak kazanması bu iddiayı güçlendirmektedir. Tahliye edilen topraklara ağırlıklı olarak Ruslar yerleştirilse de bu toprakların büyük bir kısmı Gürcistan'a bırakıldı ve bu topraklardan sadece Ahıska, Gürcistan sınırları içerisindeydi. Dolayısıyla sürgünde Gürcistan faktörü doğrudan belirleyici olmasa bile sürgün kararı alındıktan sonra tahliye edilen topraklar konusunda Gürcistan faktörü önemli rol oynamıştır.

Ahıska Türklerinin demografik verileri incelendiğinde ise Kırım Tatarlarına kıyasla durumun daha zor olduğu görülmektedir. Gürcistan'ın, 'Türk nüfusu Gürcü olarak kaydetme çabası' savaş öncesi nüfus sayımları zamanında da vardı. Savaş sonrası yıllara ait sayım verilerinden sadece 1989 sayımında Ahıska Türkleri ile ilgili kesin bilgiler bulunmaktadır. Bu sayımın verileriye doğum ve ölüm oranlarını belirlemek için yeterli değildir. Ahıska Türklerinin çoğalma yapısı ve performansıyla ilgili güvenilir göstergelere sahip değiliz. Bu sebeple toplam nüfus dinamiklerinin analizine, Halk İçişleri Komiserliği (NKVD)'nin istatistiklerine, demografik kayıplar için de analoji yöntemine başvurmak zorundayız. Ahıska Türklerinin nüfus dinamikleri ile ilgili en önemli bilgi kaynağımız Osipov'un çalışmasıdır.⁶ Bu çalışmaya ve 1989 nüfus sayımı verilerine dayanarak Ahıska Türklerinin sürgün öncesi ve sonrası nüfus bilgilerini tahmini olarak belirlenebilir.

Tablo 1: SSCB'deki Ahıska Türklerinin Nüfus Dinamikleri

Yıl	1897	1914	1923	1927	1939	1959	1970	1979	1989
1000 kişi olarak	44	71	70	69	96	99	141	166	208

6 Aleksandr Osipov, *Osnovnye Napravleniya Izmeneniy v Samosoznanii i Kulture Ahaltiskikh (Meshetinskih) Turok 20-e godi XIX-90-e godi XX v.*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Moskva, 1993.

Bilindiği gibi Ahıska Türkleri Müslüman'dır ve onlar savaş zamanı işgale maruz kalmamışlardır. Bu, tıpkı Çeçen ve İnguşların durumuna benzemektedir. Dolayısıyla 1939 yılı nüfus sayım verilerini ve savaş kaybının yaşanmadığını dikkate alarak Ahıska Türklerinin nüfus dinamikleri analoji yöntemiyle aşağıdaki çizelgedeki şekilde belirlendi.

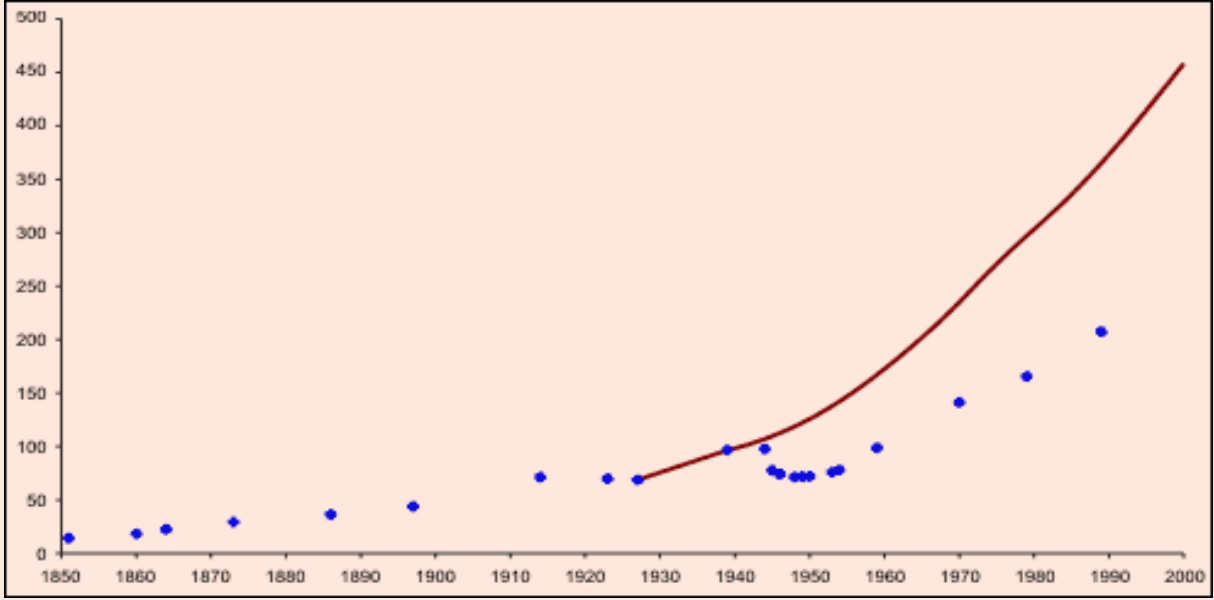
şidir. (Sürgün edilenlerin %13'ü).

1944-1952 döneminde doğum sayısı 23.071 çocuktur. Tahmini doğum sayısı (herhangi bir dış etki olmadan normal şartlarda doğması gereken çocuk sayısı) 46.626'dır. Dolayısıyla doğum açığı / azlığı 23.555'dir. (Sürgün edilenlerin % 24.1'i veya tahmini doğum sayısının %50.5'i).

NKVD'nin 1945-1950 dönemi istatistiklerine

Tablo 2: Ahıska Türklerinin Nüfus Dinamikleri

(Düz çizgi herhangi bir kaybın yaşanmadığı durumu, noktalar mevcut reel durumu ifade etmektedir).

Hesap hataları ne kadar ciddî olursa olsun Türklerin kayıplarının çok büyük olduğu açıktır. Analoji yönteminin doğru uygulanması konusuna gelince, Türklerin kayıpları 1950'li yıllardaki Çeçen ve İnguşların kayıplarıyla nispeten yakınlık göstermektedir. Bu yöntemle sadece kayıpsız senaryoya göre Türklerin sayısı ve belirli demografik potansiyeli hesaplanmıştır. Reel sayı ise Gürcistan'dan sürgün edilen Türklerin NKVD istatistiklerine dayanılarak hesaplanmıştır. Doğrudan insanî kayıplar ve doğum açığı/azlığı, Çeçen ve İnguşların kayıplarının analoji yöntemiyle kıyaslanmasıyla hesaplanmıştır. 1944-1952 dönemindeki doğum ve ölümlerin oranındaki tahmini değerler ve gerçekleşmesi mümkün olan doğum sayıları da analoji yöntemiyle hesaplanmıştır. Bundan sonra, ölenlerin sayısı nüfus artış balansına göre tespit edilmiştir. Sonuç olarak şu veriler elde edilmiştir:

1944-1952 dönemindeki ölüm sayısı 28.751 kişidir. Tahmini ölüm sayısı (herhangi bir dış etki olmadan normal şartlardaki ölüm miktarı) ise 15.589'dur. Dolayısıyla Türklerin kaybı 12.859 ki-

şidir. Gürcistan'dan sürgün edilenlerin 19.048'i ölmüş (bunların %88'i Ahıska Türküdür); doğan çocuk miktarı ise 7.383'tür.

Tablo 3: Ahıska Türklerinin Nüfus Sayıları ve Kayıpları

Tarih	Nüfus	Nüfus Kaybı	Kayıp Oranı (%)
Kasım 1944	97.751	11.276	10.3
Ekim 1945	77.528	33.964	30.5
Ekim 1946	74.358	40.208	35.1
Ekim 1948	71.313	49.736	41.1
Ocak 1949	71.384	50.512	41.4
Nisan 1949	71.384	51.400	41.9
Temmuz 1950	72.202	55.176	43.3
Ocak 1953	76.021	61.517	44.7
Ocak 1954	77.969	63.975	45.1
Ocak 1959	98.613	68.365	40.9
Ocak 1970	141.274	93.597	39.9
Ocak 1979	165.628	131.354	44.2
Ocak 1989	207.500	157.661	43.2

Tablodan da anlaşılacağı üzere sürgünün yaşandığı 1944 yılından 1949 yılına kadar Ahıskalıların nüfusunda sürekli azalma yaşanırken 1950 yılından itibaren nüfusta artış başlamıştır. Sürgün öncesi duruma ancak 1959 yılında ulaşılabilmiştir. Bu durum, Ahıska Türklerinin sayısında sürgünden dolayı 15 yıl boyunca hiçbir artışın olmadığını göstermektedir. Sürgün, Ahıskalıların sayılarının ortalama %40 oranında azalmasına sebep olmuştur. Eğer bu sürgün yaşanmasaydı Ahıskalıların 1989 yılındaki sayısı 207.500 değil 365.161 kişi olacaktı. Son olarak savaşa giden Ahıskalı askerlerin ve savaş kayıplarının sayısı konusunda herhangi bilgiye rastlanmamaktadır. Ediev'in elde ettiği bilgiler 1945 yılında 4.391, 1949 yılında ise 4.075 kişinin terhis edildiği şeklindedir.

Netice itibariyle Ediev'in, Ahıskalıların sayısı ile ilgili iki noktayı dikkate almadığı anlaşılmaktadır. İlki, bütün veriler sürgün edilen kişi sayısı temel alınarak hesaplanmıştır ve NKVD raporlarında bu sayı 85 ile 100 bin arasında değişmektedir. Fakat Sürgünden önce yaklaşık 46 bin kişi askere alınarak Almanlarla savaşmak üzere cepheye gönderilmiştir. Bunların 8.466'sı savaştan sağ dönmüştür ve savaştan dönen bu kişiler Ahıska'ya değil, doğrudan sürgüne gönderilmiştir ki, bu kişilere istatistiklerde rastlanmamaktadır. İkincisi, 1930'lu yıllarda SSCB'deki Türk varlığını reddeden ve buna bağlı olarak Ahıska Türklerini "Azerbaycanlı (*Azerbyadjanets*)" olarak tanımlayan politikanın bir sonucu olarak Ahıskalıları Azerbaycanlı oldukları söylenmiş ve kimliklerine de Azerbaycanlı yazılmıştır. Meselâ 1957 yılında SSCB Yüksek Sovyet'inin yayımladığı kararnamede Ahıska Türkleri Azerbaycanlı olarak tanımlanmış ve onlara yönelik tüm kısıtlamaların kaldırıldığı ifade edilmiştir. Ancak, bu ifadeyle çelişen bir şekilde, Ahıska Türklerinin -resmî ifadeyle Azerbaycanlıların- Gürcistan'a yerleştirilmelerinin mümkün olmadığı, bu sebeple Azerbaycan'a göç edebilecekleri bildirilmiştir.⁷ Bu gelişme üzerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı İmam Mustafayev, Ahıska Türklerini Azerbaycan'a davet etmiştir. 1958 yılında yaklaşık 25 bin Ahıska Türkü, anavatana yakın olmak ve günün birinde ana vatana dönme umuduyla, Sovyet coğrafyasında kendilerine kültürel, etnik ve dinî açıdan en yakın ülke olduğunu düşündükleri Azerbaycan'a göç etmişlerdir.⁸

SSCB'deki nüfus sayımlarında resmî kayıtlardaki milliyet hanesi dikkate alındığından kimliklerine *Azerbaycanlı* yazan Ahıskalıları, Ediev'in çalışmasında dikkate alınmamıştır. Her şeye rağmen onun bu çalışması, sürgünün Ahıskalıların demografik yapısına etkisini anlama bakımından son derece önemlidir. Bu çalışma ayrıca sürgünün aslında soykırım olduğunu da açıkça göstermektedir.

Ediev Dalhat Muradinoviç

1988-1993 döneminde Moskova Fizik-Teknik Enstitüsünde lisans eğitimi aldı. 1993-1994 yılları arasında Karaçay-Çerkez Devlet Teknoloji Enstitüsü Yüksek Matematik Bölümü'nde asistan olarak çalıştı. 1994-1997 döneminde Moskova Devlet Üniversitesi Fizik-Teknik Enstitüsünde yaptığı "Demografik ve Ekonomik-Demografik Potansiyeller" konulu çalışmasıyla doktorasını tamamladı. 2005 ve 2014 yıllarında Avusturya Bilimler Akademisi Viyana Demografi Enstitüsünde araştırmacı olarak bulundu. 2014 yılından itibaren Uygulamalı Matematik ve Bilgi Teknolojileri Enstitüsü müdürlüğünü yapmaktadır.

7 N. F. Bugay, A. M. Gonov (ed), *Po Resheniyu Pravitelstva Soyuzu SSR, Nalchik, ELFA, 2003, s. 758.*

8 Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001, s. 136-137.